

A KÁRPÁTALJAI MAGYARSÁG ÉLETKÉPI TÖREDÉKEI UKRAJNA
FÜGGETLENEDÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN.
AUTONÓMIA HARCOK A HELYI SAJTÓ TÜKRÉBEN

THE FRAGMENT SUBJECT PICTURE OF SUBCARPATHIAN HUNGARIANS
IN UKRAINE IN SEPARATENESS PERIOD.
AUTONOMY FIGHTS IN THE PROJECTION OF LOCAL PRESS

BAYERNÉ SIPOS MÓNICA Phd aspiráns

Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola

Abstract

Based on the Ukrainian newspapers, and journals, it is not easy to create a realistic picture of political processes in Ukraine in the early 1990s. During the Soviet period was not possible to the press to inform the society objectively on the events that have occurred in the region. The situation changed a little after Gorbachev had come to power. Several articles have appeared on those topics which had been forbidden to speak. Unfortunately, even after the regime change, there were magazines that are still not communicated entirely objectively to the public.

The aim of my study is to present Sub-Carpathia's political situation and the aspirations of autonomy of its minority, in the light of the local press, between the periods of 1989–1992. During my researches it came clear, that although the press is the main instrument of public media, it does not independent at all.

1. Bevezetés

Tanulmányom témája a kárpátaljai magyarság életképi töredékei Ukrajna függetlenedésének időszakában. Autonómia harcok a helyi sajtó tükrében. Témaválasztásom aktualitását mi sem bizonyítja jobban, mint a kárpátaljai magyarság autonómia vonatkozásában újra napirendre kerülő jogkörbővítési igényei, vagy az ukrán parlament által elfogadott új kisebbségbarát nyelvtörvény elfogadása. Bár az ország függetlenedésével kapcsolatosan már jelentek meg tanulmányok a régióra vonatkozóan, de ezek többsége a kor egy-egy sajátosságára világít rá. Célom, hogy bemutassam Kárpátalja politikai helyzetét, a kisebbségi érdektörvényeket 1989–1992 között a témában megjelent szakirodalom, sajtó tükrében.

2. A függetlenség létrejöttének körülményei

Ukrajna a Szovjetunió része volt, „szövetségi köztársaságként” annak megalakulásától, 1922. december 31-től. A történelmi ukrán államterület Európa egyik legtöbbször szétszabdalt államterülete volt.¹ Az 1980-as évek közepén, amikor Mihail Gorbacsovot választották meg a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának főtítkárává, senki nem gondolta, hogy az elkövetkezendő években óriási változások következnek be a világ egyik szuperhatalmában. A Szovjetunió megszűnése elképzelhetetlen volt.² A peresztrojka, a glasznoszty meghirdetése után nagy változás következett be az ország társadalmi életében. Az akkori vezetés nem volt tudatában annak, hogy a reformok hatására a társadalomban milyen folyamatok indulnak el, hittek abban, hogy a folyamatokat mindvégig kézben tudják tartani.³ 1985 után a Szovjetunióban megerősödtek a nemzeti mozgalmak, amelyek többek közt hozzájárultak a tagköztársaságok kiválásához. Az 1990-es évek elején születtek meg a régi-új államok, új politikai rendszerek.⁴

A nagy birodalom meggyengülése Kárpátalján is érezte hatását. A magyar kisebbség önszerveződését, közösségi tudatának formálódását meggyorsította a peresztrojka szabadabb légköre, a cselekvési tér kitágulása, a határok nyitottabbá válása, az anyaországgal való szorosabb kapcsolattartás.⁵

1989-ig a Kárpátalján élő magyaroknak nem volt hivatalosan is bejegyzett önálló, politikai, kulturális szervezete. 1984-ben alakult meg Beregszászban az Illyés Gyula Irodalmi Klub, majd 1987-ben Ungváron a nyelvemlékvélők és irodalombarátok köre a Drávai Gizella kör, egy évvel később pedig az Ungvári Magyar Társasklub. Hasonló célkitűzésű körök működtek még Munkácson (Rákóczi Kör), Técsőn (Hollósy Simon Kör), Gáton (Kovács Vilmos Kör) és Nagyszőlősen (Bartók Béla Kör).⁶

Az állami beavatkozástól és hatásoktól mentes közösségi képződmények túllépték a helyi peresztrojka töré-

keny nyilvánosságát és felélesztették a szertefoszlottnak hitt formát, az önálló és független polgári kezdeményezés intézményét.⁷

1988 márciusában 19 kárpátaljai magyar értelmiségi beadványt fogalmazott meg a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Nemzetiségi Tanácsának, melyben, mint írták: „Kérjük megvizsgálni egy magyar nemzetiségi körzet létrehozásának lehetőségét területünkön. Egy ilyen autonóm közigazgatási egység létesítése elősegítené a megye magyar lakossága nemzeti kultúrájának fejlődését...”. A beadvány szerzői végül is úgy döntöttek, hogy nem küldik el a levelet, hanem végiggondolják a magyarok képviseletére alkalmas szövetség létrehozásának módjait.⁸

1988 nyarán a kárpátaljai magyarság képviselői memorandumot juttattak el az SZKP Központi Bizottsághoz Moszkvába, amelyben – mint Balla Gyula írja –

1. „első ízben fogalmazódott meg a kárpátaljai magyarság részéről az az igény, hogy az ott élő magyar nemzetiség részére autonómiát adjanak, pontosabban hozzanak létre nemzetiségi körzetet Beregszász központtal... A memorandummal kapcsolatban a kárpátaljai magyar értelmiség körében is megoszlottak a vélemények. Némelyek főként amiatt aggódtak, hogy ha létrehoznák a magyar nemzetiségi körzetet, a szórványban élő magyar etnikum számára lehetetlenné válna az anyanyelvi oktatás, művelődés, következőképp felgyorsulna a szórványmagyarság beolvadása.”
2. A második elképzelés egy Csemadok-szerű, az állami struktúra részét jelentő, az állami költségvetésbe illeszkedő kulturális szervezet megalakítása volt. Ezt a változatot támogatta a Szovjet Baráti Társaságok Szövetségének helyi szervezete is azzal a javaslattal, hogy a magyar szövetséget ennek a szervezetnek az égisze alatt hozzák létre.

1988 őszére egyértelművé vált, hogy eljött az ideje a magyar önrendelkezési törekvések közös mederbe terelésének és minőségileg magasabb szintre emelésének.⁹

Szeptemberben először találkoztak egymással a vidék magyarságinépművelői vezetői. A megbeszélést az Ukránai Írószövetség magyar csoportja és a József Attila Alkotóközösség hívta össze. A kibővített ülésre eljöttek a régióban már korábban megalakult magyar művelődési és irodalmi központok képviselői.¹⁰ Véleménycseréjük célja egy olyan beadvány megfogalmazása volt, melyben az ukrániai magyar dolgozók művelődési szövetségének létrehozását kezdeményezik. A területi pártbizottsággal egyeztetve a kárpátaljai magyar értelmiségiek elhatározták a Szovjetunióbeli Magyarok Kulturális Szövetségének megalakítását. 1989. február 26-án alakult meg a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, amely az első független, határon túli, magyar érdekvédelmi szervezetként lett bejegyezve.¹¹

Ukrajna a szovjet tagköztársaságok közül az utolsók között kapcsolódott be a függetlenségért vívott küzdelembe. 1990 márciusában az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottsága határozatot hozott „Ukrajna politikai és gazdasági függetlenségéről”. 1990. július 16-án az ukrán törvényhozás elfogadta az „Ukrajna állami szuverenitásáról” szóló nyilatkozatot, amelyben az országot szuverén nemzetállamként definiálták, bevezették a köztársasági törvények elsőbbségét, az ukrán állampolgárságot, valamint önálló kül- és biztonságpolitikát hirdettek meg.

1991 márciusában a szovjet föderáció jövőjéről tartottak népszavazást, amelyen az ukrán szavazók 76,4%-a támogatta a szövetség fennmaradását. Erre alapozva Mihail Gorbacsov 1991 új szovjet szövetségi szerződést készített elő, amely a korábbihoz képest jelentősen decentralizálta volna a tagállamok jogkörét, de alapvetően erős központ alkotta volna a rendszer lényegét. 1991 közepén az ukrán parlament nagy többséggel elvetette a tervezetet, mivel a dokumentum továbbra is egységes országot kíván létrehozni, nem pedig szuverén államokból álló laza konföderációt.

Miközben az augusztusi puccs után Gorbacsov újabb tárgyalásokat szeretett volna az ukrán Legfelsőbb Tanács augusztus 24-én kinyilvánította az ország függetlenségét.

Már nem lehetett megakadályozni a Szovjetunió megszűnését, amelyet véglegesen az 1991. december 8-i minszki orosz–belorusz–ukrán csúcs mondott ki.¹²

3. Az autonómia kérdése a helyi sajtó tükrében az ország függetlenedésének korában¹³

Nincs könnyű helyzetben az aki az ukrán napilapokból, folyóiratokból próbál valós képet alkotni a sokak szerint csak névlegesen független Ukrajna, Kárpátalja társadalmi, gazdasági és politikai folyamatairól. Ukrajnában a belpolitika rendkívüli kuszasága, a korábbi hírlapírói garnitúra szinte teljes érintetlensége és a lapok, folyóiratok létét is alapjaiban meghatározó, gazdasági viszonyok sokszor szinte lehetetlenné teszik mértékadó fórumok megjelenését és tartós fennmaradását.¹⁴

A szovjet éra alatt nem volt arra lehetőség, hogy a sajtó betöltse valódi szerepét, azaz objektíven tájékoztassa a társadalmat a világban, az országban, a régióban történt eseményekről. Némileg változott a helyzet Gorbacsov hatalomra kerülése után. Miután meghirdette a glasznosztjot, vagyis a szólásszabadságot, megjelentek a sajtóban olyan témájú cikkek, melyekről korábban tilos volt beszélni.¹⁵

Sajnos még a rendszerváltás után is voltak olyan folyóiratok, amelyek visszafogottan, nem teljesen objektíven, nyíltan tájékoztatták a közvéleményt.

Kutatásom Kárpátalján megjelenő megyei és járási lapokat tanulmányoztam. Magyar újságok közül a Kárpáti Igaz Szót, amely megyei szintű lapként jelent meg, a Beregi Hírlapot amely a népképviselők kárpátaljai területi beregszászi járási tanácsának és társadalmi-politikai szervezetek lapjaként jelent meg, valamint a Kárpátalját, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség lapját.¹⁶ Ukrán nyelvű sajtótermékek közül a Karpat-szkij Kraj-t, a Novini Zakarpattya-t, és a Zakarpatszka Pravda példányait vizsgáltam meg.

Elsőként arra voltam kíváncsi, hogy mennyire foglalkoztak az augusztusi puccs kísérlettel a helyi sajtótermékek. Kutatásaim során szembesültem azzal, a ténnyel, hogy kissé megkésve jelent meg az esemény bemutatása az újságokban. Az államcsíny másnapján az 1991. augusztus 20-án megjelent Beregi Hírlapban szó sem esett az augusztus 19-i moszkvai államcsíny kísérletről, mindez talán az információáramlás lassúságának tudható be vagy szándékos akadályoztatás is feltételezhető. A Kárpátalja hetilap állítása szerint a sajtó csak a puccs bukása után volt hajlandó közölni az ellenzék állásfoglalását. A Kárpáti Igaz Szó augusztus 20-án megtagadta a KMKSZ. puccsal kapcsolatos, állásfoglalásának közlését, holott a lap egyik alapítója maga a szövetség.¹⁷

A Beregi Hírlap augusztus 22-ei számában már említi az eseményeket, de konkrétan nem írják le hogyan zajlottak az események. A Rendkívüli bizottság, amely ideiglenesen átvette az ország irányítását, rendelkezéseire nem fűznek hozzá semmit, közlik a helyzet tisztázásához idő kell.¹⁸ Ezzel szemben a Kárpátaljában részletesen beszámolnak a történekről, valamint ismertetik a területi tanács intézkedéseit, amelyek az államcsíny támogatásáról biztosítják a hatalom képviselőit.¹⁹

Augusztus 24-én a Beregi Hírlap tájékoztat a járási tanács üléséről, amelyen valamilyen oknál fogva szó sem esett a puccsról.²⁰ Végül augusztus 30-án jelenik meg a lapban egy cikk a puccs leveréséről, ugyanitt közlik, hogy az ország kikiáltotta függetlenségét. Két nappal később egy rövid összefoglalóban számolnak be a beregszászi pártbizottság bezárásáról és a járási kommunista párt megszűnéséről.

Augusztus 31-én a puccsal kapcsolatban a Beregi Hírlap és a Kárpátalja is leközlöl egy-egy interjút helyi vezetőkkel. Míg a népképviselők járási tanácsának és végrehajtó bizottságának elnöke arról számolt be, hogy „fentről” semmilyen utasítást nem kaptak, addig az Ungvári Városi Tanács elnökhelyettese elmondta, hogy az önkormányzatuk szót emelt a puccs ellen. Rendkívüli ülésen a képviselők nyilatkozatot fogadtak el, amelyben úgy határoztak, hogy kiállnak a jog és az alkotmányosság mellett. Vaszil Prokopec azt is közölte, hogy a helyi televízió is jelen volt a tanács rendkívüli ülésén, ám a felvétel bemutatását letiltották.²¹

A puccs leverése után új témaként jelent meg a helyi sajtóban a decemberi népszavazás, melynek kapcsán újra felszínre került az autonómia kérdésköre. A lapokban sorra jelentek meg cikkek ezzel kapcsolatban.²²

A Beregi Hírlap első ízben szeptember 17-én foglalkozik a helyi autonómia kérdésével, amikor is tájékoztat a járási tanács rendkívüli üléséről, ahol a következőket szavazták meg: „December 1-jén szavazhasson a lakosság Kárpátalja autonómiájáról és Beregszász központtal a Beregszászi Autonóm Körzetről is.”²³ 5 nappal később már a járási tanács határozatát közlik a közös szavazóközterek alakításáról Ukrajna elnökének megválasztásához és helyi referendum lebonyolításához.²⁴

A Kárpátalja hetilap folyamatosan foglalkozott az autonómia ügyével.²⁵ Novemberben tudósítást közölnek arról, hogy a kijevi parlament elnöksége bizottságot küld Kárpátaljára, a helyzet tisztázására, valamint feladatok lett volna a területi tanács befolyásolása annak érdekében, hogy vonják vissza határozatukat a helyi népszavazás kiírásáról.²⁶

A Zakarpatszka Pravda leközlöl egy nyilatkozatot, amelyet Leonyid Kravcsuk, későbbi ukrán elnök, adott az ungvári televízióknak, azon a napon, amikor a kárpátaljai megyei tanács a szavazólap szövegét megváltoztatta oly módon, hogy a népszavazáson a kérdés így hangozzék: „Akarja-e Ön, hogy Kárpátalja Ukrajna alkotmányában rögzítve kapja meg egy speciális öngazgatással rendelkező közigazgatási egység státuszát?” Kravcsuk elmondta, hogy a kérdés helyes csak bonyolultan van megfogalmazva. Közölte, hogy ő a kezdetektől támogatta a javaslatot, hiszi hogy szükség van rá. Kárpátalja szabad gazdasági övezetté nyilvánításának kérdése már napirenden van. A szabad gazdasági övezeten túl egy szélesebb körű öngazgatási terület kérdése merült fel. Ő támogatja az ügyet, mivel minden területnek joga van speciális jogokkal rendelkezni, amelyek kielégítik Kárpátalja minden nemzetiségű lakosságát.²⁷

A Kárpáti Igaz Szóban megjelent cikkekből kitűnik, hogy eldurvult a helyzet, ádáz kampányt indítottak az autonómia ellen. Az újságban ruszín – és magyarellenes hangulatsztítás zajlott le.²⁸

A Zakarpatszka Pravdában 1991 szeptember 27-én a KMKSZ megjelentetett egy cikket, amelyben ez szerepelt: „a szövetség tartózkodik a nemzetiségek közötti feszültség és ellenségeskedés szításától, mivel a kárpátaljai magyarok jólétét Ukrajnán belül közpeli el és nem törekszik a határok megváltoztatására.” A cikkre válaszulva októberben közöltek egy olvasói levelet, aki szerint nincs leírva hogyan is kell értelmezni a KMKSZ törekvéseit. A szerző szerint a szövetség aktivistái agitálták az embereket, és arról akarták meggyőzni őket, hogy a nyelvi és kulturális autonómia nem elegendő a terület magyarjainak. Egy területi elvű autonóm körzetre van szükség.²⁹

1991. november 26-án a Beregi Hírlapban megjelent Dalmay Árpád: „Kell e nekünk autonómia?” cikke, amelyben vázolta az autonóm körzet létrehozásának várható előnyeit.³⁰

November közepétől a lapokban különböző felhívások jelennek meg, amelyek felszólítják a lakosságot, hogy három igennel szavazzanak, a legtöbb felhívás a független Ukrajna megteremtésére vonatkozik.³¹

A Kárpátalja címoldalán a KMKSZ felhívása olvasható: „Szavazzunk 2 igennel!”³²

A Zakaratszka Pravdában a megye értelmiségi fóruma fordult a lakossághoz, felhívva a figyelmüket a decemberi sorsdöntő jelenségére. Azt követelik Ukrajna Legfelsőbb Tanácsától, hogy érvénytelenítsék a Megyei Tanács határozatát, valamint garantálják Kárpátalja területi egységét és azt, hogy a jövőben semmilyen más közigazgatási – területális egységhez nem lesz csatolva.³³

A népszavazás után a lapok közölték az eredményeket, amelyekből kiderült, hogy a lakosság közel 80%-a az autonómiára voksolt. A sajtóban megjelent írásokból kiderül, hogy sokaknak nem tetszett az eredmény, továbbra is autonómia ellenes cikkeket jelentettek meg.

A Karpatszkiy Kraj egyik számában arról számolt be, hogy megtévesztették a lakosságot, amely nem jártas a politikai cselszövésekben, ezért szavazott 78%-uk az öngazgatási terület mellett. Az autonómiára voksolt a felbukkanó ruszinok egy része is, akik Ukrajnától függetlenül képzelték el jövőjüket.³⁴

A Novini Zakarpattya közétette a már megszavazott Kárpátalján létrehozandó szabad gazdasági övezettel kapcsolatos közvélemény-kutatás eredményeit. A megye lakosságának többsége pozitívan értékeli és szükségesnek tartja az övezet létrehozását. A tájékozatlanok általában negatívan álltak a döntéshez.³⁵

A Kárpáti Igaz Szó egyik decemberi számához mellékletként csatolja a Pesti Hírlap néhány oldalát. A cikkből kitűnik, hogy a kárpátaljai népszavazás példaértékűnek tekinthető, precedens lehet a továbbiakban a kisebbségben élő magyarok számára.³⁶

1992 februárjában a Kárpátalja leközli a Kárpátaljai Ruszinok Szövetségének elnökével készített interjút, amelyből kiderül, hogy a régióban élő ruszinok célja nem a Csehszlovákiához való visszakerülés, hanem a Kárpátaljai Autonóm Köztársaság létrehozása.³⁷

A Novini Zakarpattya című lap tudósítása szerint A Narodnij Ruh Ukrajini kárpátaljai szervezete és Kárpátaljai ukrán néptanácsának képviselői felhívást intéztek Ukrajna elnökéhez és a Legfelsőbb Tanácshoz, valamint a Miniszteri Kabinethez, amelyben a megye különleges gazdasági, és önkormányzati státuszának megtagadását kérték.

A Kárpátaljai Megyei Tanács felszólította Kárpátalja politikai pártjait, társadalmi szervezeteit, kulturális szövetségeit, hogy támogassák a különleges státus megadását a régióknak, mivel ez szolgálja leginkább a lakosság érdekeit.³⁸ 1993-ig további próbálkozások történtek az autonómia kivívásáért, melynek kérdése folyamatosan elhúzódott, és lassan lekerült a sajtó oldalairól. 1993. november 9-én a parlament napirendre tűzte a tervezetet, de elutasította a törvényjavaslatot. Mindez azt jelentette, hogy egy 200 ezres kisebbség egy 50 milliós országban nem érhet el semmit, még ha lehetőségein felül teljesít is.³⁹ Hiába küzdött a magyar kisebbség, az autonómia nem tudott megvalósulni.

A sajtóképet megvizsgálva világossá vált, hogy bár a nyilvánosság legfőbb eszköze a sajtó, amellyel a kulcspozíciók birtokosait szava tartásra és becsületességre lehet szorítani, s a független tájékoztatás a politikai semlegesség innen merít igazolást, azonban a gyakorlatban nem létezik ideálisan független minden részhajlástól mentes sajtó.⁴⁰ A peresztrojka meghirdetése után a sajtóban is érezhető volt a szovjet rendszer nyomása, amely az általam vizsgált időszakban nem tűnt el teljesen. Attól függően, hogy kik birtokolták a hatalmat, a sajtó hasábjain keresztül, az eseményeket elferdítő cikkekkal próbálták megtéveszteni a társadalmat. A cikkek elemzéséből nyilvánvalóvá vált számomra, hogy melyik lap kinek az oldalán állt, hogy a hatalom lapjai szinte semmit nem írnak le. Az ukrán lapok többsége előszeretettel közölte le a nacionalisták cikkeit, magyar – autonómia ellenes hangulatot kelte a lakosság körében.

Jegyzetek

1. Kaproncay Péter (1999): A koszovói konfliktus történelmi és kulturális háttere. In. Krausz Tamás (szerk.): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Napvilág Kiadó. Budapest. 23–36. old.
2. Glatz Ferenc (2012): Rendszerváltás, kisebbségpolitika, kultúra-külpolitika, 1989–1990. História. 2012/1. szám. 2–4. old.
3. Kemecei Ernő (1992): Orosz ezredvég. (A nemformális mozgalmaktól a politikai pártokig.) Hatodik Síp Alapítvány. Budapest. 6. old.
4. Kemecei Ernő (1992): i. m. 13. old.
5. Bayerné Sipes Mónika (2011): Konszenzus és konfliktus a mai kárpátaljai társadalomban. In. Kupa László (szerk.): Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben. Virágmandula Kft. Pécs. 194–203. old.; Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 166–167. old.
6. Móricz Kálmán (2001): Kárpátalja sorsfordulói. Hatodik Síp Alapítvány. Budapest. 148. old.

7. Balla Gyula (1989): Kárpátalján is vannak változások. In: Bertha Bulcsu, Szakonyi Károly (szerk.): Magyarok a Kárpátalján. Új Idő Lap- és Könyvkiadó Kft. Budapest. 11–26. old.
8. Tóth István (1991): Szempontok a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség önszerveződésének történetéhez. Regio. 1991/2. szám. 130–147. old.
9. Bayerné Sipos Mónika (2010): Kárpátaljai magyar autonómia-törekvések az ukrán területi közigazgatási reformtervezet jegyében. E Tudomány. 2010/4. szám. http://www.e-tudomany.hu/etudomany/web/uploaded_files/20100402.pdf
10. Móricz Kálmán (2001): Kárpátalja sorsfordulói. Hatodik Sip Alapítvány. Budapest. 148. old.
11. Jelen voltak a beregszászi Illyés Gyula, az ungvári Drávai Gizella, a munkácsi II. Rákóczi Ferenc, a técsői Hollósy Simon, a nagyszőlősi Bartók Béla, valamint a gát-derceni Kovács Vilmos Kör, illetve klub képviselői. – A fejezet megírásában sokat segített Darcsi Karolina diplomamunkája, amely Politikai harcok Kárpátalján Ukrajna függetlenedésének időszakában címmel íródott a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolán 2002-ben.
12. Bayerné Sipos Mónika (2011): Konszenzus és konfliktus a mai kárpátaljai társadalomban. In: Kupa László (szerk.): Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben. Virágmandula Kft. Pécs. 194–203. old.
13. Póti László (2003): Ukrajna a nemzetalkotó állam. In: Kiss J. László (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Teleki László Alapítvány. Budapest. 305–307. old. – A fejezet megírásában sokat segített Darcsi Karolina diplomamunkája, amely Politikai harcok Kárpátalján Ukrajna függetlenedésének időszakában címmel íródott a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolán 2002-ben.
14. Tóth István: Ukrán folyóiratokról. Klió: történettudományi szemlélő folyóirat. 1994/2. szám. 49. old.
15. Darcsi Karolina: Ukrajna függetlenedése Kárpátaljai perspektívából. Köz-politika. 2003/ 4. szám. Regio.39-48. old.
16. Uo.
17. A lap 1992-től közéleti, kulturális lapként jelent meg.
18. Megtartották a járási tanács ülészeit. Beregi Hírlap. 1991/98. szám. 1. old.
19. H. S.: „Mi nem taktikázunk”. Kárpátalja. 1991/16. szám. 3. old.
20. Beregi Hírlap. 1991/108. szám. 2. old., Beregi Hírlap. 1991/110. szám. 4. old.
21. H. S.: „Mi nem taktikázunk”. Kárpátalja. 1991/16. szám. 3. old.
22. Beregi Hírlap. 1991 /110. szám. 4. old.
23. December elsején népszavazáson döntünk a magyar nemzetiségi körzet megalakításáról. Beregi Hírlap. 1991/108. szám. 2. old.
24. Móricz Kálmán (1991): Tanácstalanul. Jegyzetek a kerületi tanács utolsó(-nak tűnő) üléséről. Kárpátalja, 1991/19. szám. 5. old.
25. Kárpátalja. 1991/19. szám. 16. old. Kárpátalja. 1991/ 22. szám. 5. old.
26. Móricz Kálmán (1991): Nem vonták vissza csak felfüggesztették. In: Kárpátalja. 1991/22. szám. 5. old.
27. Pídtremuju szamovrjadevannya. In: Zakarpatszka Pravda, 23. XI.91. Nom. 890. c. 2–3.
28. Dr. Majorosi István (1991): Szót kér a képviselő, legyünk résen. Kárpáti Igaz Szó, 1991/220. szám. 3. old.
29. Szavcsur (199): Zsivemo na odnyij zemli. Zakarpatszka Pravda. 12.10.91. c.2.
30. Beregi Hírlap. 1991/136. szám. 3. old.
31. Beregi Hírlap. 1991/ 137. szám. 1. old., Beregi Hírlap. 1991/138. szám. 1. old.
32. Kárpátalja. 1991/22. szám. 1. old.
33. Ucsaszneke formu inteligencijy Zakarpattya. Zvernennya do Zakarpatciv. Zakarpatszka Pravda 20.11.91. c. 3.
34. Vaszil Markus (1992): Peremozsi cse peremozsényi? in: Karpatszkij Kraj 09.1992/35. szám. 3. old.
35. Janos Szavka (1993): Ne za cseszpivmunera , a szpravodlevosztyi radó. In: Novini Zakarpattya 04.03.1993.
36. G. Fehér Péter: Beregszász példája. Kárpáti Igaz Szó. 1991/242. szám. 7. old.
37. Lajos Mihály: Végcél – Kárpátalja autonómiaja. Kárpátalja, 1992/3. szám. 5. old.
38. Novini Zakarpattya. 1992. 12. 29.
39. Kovács Miklós (1998): Üzenet a kalapács alól. Ungvár. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. Ungvár. 245. old.
40. Kovács Miklós (1998): i. m. 194. old.